

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

GÜLMAR FƏXRƏDDİN QIZI İSRAFİLOVA

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏKRARLAR
MƏTNYARATMA VASİTƏSİ KİMİ**

5714.01- Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev**
filologiya elmləri doktoru, professor

Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xarici dillər və Ümumi dilçilik kafedraları

Müdafiə 25/ 12 2013-ci ildə saat _____⁰⁰-da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində elmlər doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç., 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-ci il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

N.R. Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mətn dilçiliyinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə diqqət getdikcə artmaqdadır. Bu sahənin mürəkkəb və tədqiqata daha çox cəlb olunan məsələlərindən biri də mətn daxilində onun vahidləri arasında formal-qrammatik bağlılığı, məzmun-semantik əlaqəni və məntiqi ardıcılığı birləşdirən vasitələrin müəyyənəşdirilməsidir. Bu vasitələr sırasındakı təkrarlar xüsusi yer tutur. Fonetik, leksik, qrammatik və sintaktik qruplara ayrılan təkrarlar tədqiqata müxtəlif aspektlərdən cəlb olunsa da, onların mətnyaratma funksiyaları kifayət qədər ətraflı öyrənilməmişdir. İki və daha çox cümlə üzvünün təkrarından yaranan paralel komponentlər isə ümumiyyətlə tədqiqat obyektini olmamışdır. Halbuki paralel komponentlərin struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, onların həmcins üzvlərlə oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması həm nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir, həm də bəzi praktiki məsələlərin həllində yardımçı ola bilər.¹

Ayrı-ayrı müəlliflərin tədqiqatlarında təkrarların işlənmə, cümlə tərkibində, ardıcıl cümlələrdə yerləşmə xüsusiyyətləri təsviri aspektdə araşdırılmış, müxtəlif yazıçıların dilində, konkret əsərlərdə təkrarlardan istifadə məsələləri tədqiq edilmişdir. Təkrarların cümlə və ardıcıl cümlələr daxilində işlənmə mövqeyinə görə təsnifinə də cəhdlər göstərilmişdir². Lakin təkrarların mətnyaratma funksiyaları, onların mətnin ayrı-ayrı vahidlərini birləşdirmə və əlaqələndirmə xüsusiyyətləri lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir, halbuki təkrarlar mətnin təşkilində böyük rol oynayır. Bu problemin müxtəlif sistemli dillərin – ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tədqiqi daha maraqlı və elmi nəticələr əldə edilməsinə imkan verir.

Mətn komponentlərinin struktur və mənə əlaqələri sistemində təkrarlar geniş istifadə olunan vasitələrdəndir. Onlar müxtəlif tipli və müxtəlif cinsli olsa da, müəyyən sistem təşkil edir. Hər bir təkrar növü mətnyaratmada özünəməxsus funksiyalara malik olur. Bununla yanaşı, müxtəlif növlü təkrarların mətnyaratmadakı funksiyalarında oxşar və fərqli cəhətlər də

---

¹ Daha ətraflı məlumat üçün bax: K.M.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, c.263.

² Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012; Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm.1974; Əlizadə Z.A. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm//Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981; Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008; Hacıyeva K.B. Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan faktor kimi (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filol.elm.nam...dis. Bakı, 2010; Xudaverdiyev K. Təkrar bədii məndə koheziya vasitəsi kimi (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Nam. dis. avtoref. Bakı, 2005.

vardır. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında bu tipoloji cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi və inventarlaşdırılması müasir dilçiliyin dillərin tipoloji təsnifi baxımından əhəmiyyət daşıyan aktual problemlərindəndir.

Təkrar özünü mürəkkəb və zəngin sistem kimi göstərir. Təkrarlar sırasına ən sadə leksik təkrarlardan başlayaraq sintaktik təkrarlar, təkrarlar əsasında formalaşan sintaktik paralelizm, təkrarların inversiv formaları, təkrarların substitutları daxil etmək olar. Bədii mətnin kompozisiyasının inkişafında, mətndə əsas informasiyanın yardımçı və aparıcı dil leymotivləri əsasında formalaşdırılıb ötürülməsində də təkrarların rolu böyükdür. Mətn dilçiliyi sahəsində son dövrlərdə görülmüş işlərin təhlili göstərir ki, üslubiyyətin tədqiqat obyektini olan fiqurlar mətn səviyyəsində müəyyən fərqli xüsusiyyətlər qazanır. Bu məsələnin təkrarlarla bağlı üslubi fiqurlar – anafora, katafora, epifora üzrə tədqiqi də aktual məsələlərdəndir. Bundan başqa, təkrarların müxtəlif növlərinin sadədən mürəkkəbə doğru ardıcıl tədqiqi, onlar arasındakı əlaqələrin açılması da həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan bədii mətnlərində leksik və sintaktik təkrarların mətnyaratma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilib inventarlaşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- bədii mətnin kommunikativ nitq vahidi kimi qiymətləndirilməsi,
- mətnin informativ və pragmatik xüsusiyyətlərinin təkrarlar müstəvisində aşkara çıxarılması,
- bədii mətndə koheziyanın reallaşmasında təkrarların əsas vasitələrdən biri kimi rolunun müəyyənləşdirilməsi,
- leksik təkrarların növlərinin müəyyənləşdirilməsi,
- bədii mətnlərdə anafirik və epifirik münasibətlərin yaranmasında leksik təkrarların rolunun səciyyələndirilməsi,
- sintaktik təkrarların növlərinin müəyyənləşdirilməsi,
- sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarların mətnyaratmada iştirak qabiliyyətinin üzə çıxarılması,
- sintaktik paralelizmin mətnyaratma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada leksik və sintaktik təkrarların mətnyaratmada yerinə yetirdiyi funksiyalar, bu funksiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, leksik və sintaktik təkrarların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilmiş və inventarlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda kontrastiv-tipoloji və mətnin diskursiv təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan bədii mətnlərində mətnyaradıcı leksik və sintaktik təkrarlar, *predmeti* isə onların mətnin formalaşmasında iştirakının, rolunun müəyyənəşdirilməsidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri müddəaları dilçiliyin digər sahələri ilə bağlı tədqiqatlar üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqatın nəticələrindən universitetlərin filoloji fakültələrində təkrarlarla bağlı mühazirələrdə, praktik kurslarda, eləcə də tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- təkrarların konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətləri mətnin təkrarlanan komponentlərinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan verir,

- bədii mətnlərin formalaşmasında iştirak edən leksik və sintaktik təkrarlar fərqləndirilməlidir,

- leksik təkrarların mətnyaradma prosesində rolu təkrar olunan leksik vahidlərin bir-biri və mətnin digər vahid və elementləri ilə bağlanması müstəvisində izah edilə bilər,

- mətn hadisəsi kimi leksik təkrarlar dil vahidlərinin birləşməsinin dil-sistem qanunauyğunluqları ilə tənzimlənir,

- sintaktik təkrarlar bütün dillərdə mətnin əlaqələndirilmə vasitəsi kimi çıxış edir,

- sintaktik paralelizm həm zəncirvari, həm də paralel əlaqələrin bir-birinə qarışmasına, bir-birini izləməsinə imkan verir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada illüstrativ material kimi ingilis və Azərbaycan dillərində yazılmış müxtəlif bədii əsərlərdən və canlı danışq materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobeşiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri respublika miqyaslı elmi konfrans və seminarlarda, İngilis dilinin leksikası və ölkəşünaslıq kafedrasında dinlənilib müzakirə edilmişdir. Mövzu ilə əlaqədar müəllifin 6 məqalə və tezisi çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın elmi yeniliyi əsaslandırılır, onun obyektı, predmeti, mənbələri, metodları, praktik və nəzəri əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müdələrlər, tədqiqatın aprobeşiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın “**Mətnin semantik və struktur cəhətdən formalaşması**” adlanan I fəslində mətn və mətnin əsas funksiyalarına dilçiliyin son nailiyyətləri müstəvisində münasibət bildirilir, bədii mətn kommunikatıv nitq forması kimi dəyərləndirilir, mətn informatıv və praqmatik cəhətlərdən səciyyələndirilir.

Cümlə üçün əsas elementlər onu təşkil edən sözlər və bu sözlər arasındakı formal-struktur və semantik münasibətlər olduđu kimi, mətnlərin də əsas elementləri cümlələr və onlar arasındakı münasibətlərdir. Hər bir mətn struktur-semantik xüsusiyyətlərə, özünəməxsus cəhətlərə malik olur. Bu struktur-semantik xüsusiyyətlər mətnin parametrləri hesab olunur. Bu sahəyə aid tədqiqatlar genişləndikcə mətnin kateqoriyaları da dəqiqləşdirilmişdir. Mətnin kateqoriyaları müxtəlif üslublarda və janrlarda bir-biri ilə fərqli qarşılıqlı münasibətdə olur. Bu qarşılıqlı münasibətə görə mətnin kateqoriyalarını iki növə ayırmaq olar: a) semantik kateqoriya: mətnin informatıvliyi, b) formal-struktur kateqoriyalar: koheziya, inteqrasiya, kontinuum, retrospeksiya, prospeksiya, aktual üzvlənmə və predikatıvlik.

Mətnin qurulması, təşkilı proşesi onun praqmatikliyi, yəni hər bir mətnin oxucu üçün nəzərdə tutulması ilə bilavasitə bađlıdır. Praqmatiklik mətnin oxucunun informasiyanı qəbul etmə qabiliyyətini nəzərə alması ilə şərtlənir. Oxucu hər bir mücərrəd fikrin açılması üçün mətndə üzdə olan bu və ya digər konkret informasiyanı qəbul edərək onun ümumi məzmunu dərk edə bilir. Hər bir cümlə sintaktik bütövün (mətnin) komponenti kimi, eləcə də hər bir sintaktik bütöv mürəkkəb sintaktik bütövün komponenti kimi birbaşa deyilməmiş fikrin açılmasında, bu və ya digər niyyətin aktuallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu mənada mətnin əsas qrammatik kateqoriyası onun informatıvliyidir. Bu kateqoriya mətnin digər kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir və xüsusilə koheziya və inteqrasiya vasitəsilə aşkara çıxır. İnformatıvlik mətnin kateqoriyası kimi üç formada təzahür edir: məzmun-faktual informasiya, məzmun-konseptual informasiya və məzmun-sətiralıtı informasiya. Bədii mətn elmi, publisistik, rəsmi və digər üslublardan özünün estetik imkanlarına, ifadə vasitələrinə görə daha zən-

gindir, ona görə də onun semantik qatlarının sərhədləri daha genişdir.

Hər bir mətn sistem-struktur və funksional birlik prinsipi əsasında təşkil olunur. Lakin oxucuya estetik təsir göstərməyə xidmət edən bədii mətn-də kommunikativ aspekt (müəllifin kommunikativ məqsədlərinin həllində iştirak edən dil vahidlərinin üslubi sisteminin təhlili) birinci dərəcəli səciyyə daşıyır və dil sisteminin bütün səviyyələrini əhatə edir. Bu və ya digər bədii əsərin bədii səviyyəsini, onun oxucuya estetik təsir dərəcəsini müəyyənləşdirərkən biz ilk növbədə sistem təşkil edən struktur elementlərin münasibətini təhlil etmiş oluruq.

Bədii mətni kommunikativ nitqin bir forması kimi reallaşdıran əlamətlərdən biri onun özünəməxsus funksional-semantik və üslubi kateqoriyalara malik olmasıdır. Bədii mətndəki dildaxili və dilxarici əlaqələr, nitqin strukturunun təşkilində leksik-semantik və sintaktik səviyyələrin qarşılıqlı münasibətlərinin xüsusiyyətləri həmin kateqoriyaların funksional-üslubi mənasını müəyyən edir.¹

Bədii mətndə sintaktik vahidlərin bir-birinə əks tematik sahələrin qarşılıqlı təsiri təhkiyəçi obrazının yaranmasına şərait yaradır. Bu ya eksplisit – lirik ricətlər sistemi, yaxud da implisit – qrammatik strukturlar vasitəsilə baş verir. Təhkiyəçi obrazı mətnin məna strukturunun kompozisiya üzvlənməsi vasitəsinə çevrilir, həmçinin əsərdə müəyyən bədii obrazın əhəmiyyətinin artırılmasına xidmət edir. Bədii mətnin strukturunda müəllif obrazı və təhkiyəçi obrazı həm fərdi, həm də ümumi səciyyə daşıyır və leksik, qrammatik, üslubi səciyyə sistemində öz əksini tapır.

Beləliklə, kommunikativ nitq forması kimi bədii mətnin sintaktik vahidlərin integrativ münasibətləri səviyyəsində təhlili müxtəlif mətn kateqoriyalarının ifadəsində iştirak edən leksik-qrammatik və üslubi strukturlardan istifadə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bədii mətn kateqoriyaları bir tərəfdən mətnyaratmaya, digər tərəfdən isə fərdi üslubun funksionallığına xidmət edir; bu kateqoriyalar kommunikativliyin əsas şərti kimi çıxış edən müxtəlif növlü assosiasiyaların yaranmasına şərait yaradır.

Bütün mətnləri funksional üslublara və informasiyanın xarakterinə görə təsnif etmək lazımdır. Diplomatik mətnlər fakt, müqavilə, memorandum, nota, ərizə, protest, ultimatum və s., bədii mətnlər roman, hekayə, povest, təmsil, şeir, dram, poema, oçerk, felyeton və s., publisistik mətnlər isə qəzet və jurnallarda dərc olunan qısa məlumat, xəbər, müsahibələr kimi

---

¹Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. М.: Наука, 1975, с.201.

qruplaşdırılır. Xəbər informasiyanın bir formasıdır və dinləyiciyə artıq baş vermiş, danışığı anında baş verən və gələcəkdə baş verəcək hadisələri çatdırır. Öz təbiətinə görə xəbər akzistensialdır. Xəbər dinləyicini bu və ya digər yeniliklə tanış edir. Xəbər dəqiq, konkret, emosionallıqdan kənar olmalıdır. İnformasiyanın bu forması qəzetlər, radio və televiziya üçün xarakterikdir: *Azeri dance to be tough in Austria. Renowned Azeri dancer, people's artist Tarana Muradova has signed a contract with the Vienna-based Kivani club to teach Austrian amateurs Azeri folk dancer for a year. T.Muradova will also represent Azerbaijan in an international dance festival "Golf" with representatives from over 50 nations in Austria in October.*

Mətnin sərhədlərinin təyin olmasında informasiyanın xüsusi rolu vardır. Tədqiqatçılar mətnin informativliyindən bəhs etsələr də, onun sərhədlərinin təyin olunmasına informasiyanın roluna kifayət qədər diqqət yetirməmişlər. Halbuki mətn informasiyanın formalaşdırılaraq ötürülməsi üçün yaradılır. Mətn informasiyanı ötürmək, saxlamaq, qorumaq məqsədi daşıyır. Cümlə də özünü mətnin xüsusi forması kimi göstərir. Şeirdə informativlik abzaslar üzrə deyil, bəndlər üzrə paylanır. Mətn vahidləri arasında kommunikativ, informativ, eləcə də semantik əlaqələr vahidlərin bütöv mətnə çevrilməsinə zəmin yaradır. Mətndəki informasiya dəyərli və dəyərsiz ola bilər, yəni müəllif bəzən mətnə kommunikativ akt üçün dəyərli olmayan informasiya da daxil edə bilər. Belə hallarda izafi informasiya müəyyən müddətdən sonra dəyərliliyini itirir. Mətnə fikrin eksplisit və ya implisit şəkildə ifadə olunması müəyyən gərginlik yarada bilər. İnformasiyanın gizli ifadəsi gərginliyi artırır. İzafi gərginlik isə mətnin qavranmasını çətinləşdirir.

Mətnin quruluş nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. Şübhəsiz, mətn öz quruluşuna görə bir-biri ilə əlaqədar olan fraza, cümlə və konseptlərdən ibarətdir. Bu vahidlər mətnə aktivləşərək bir tam təşkil edir. Mətnin tamlığı və əlaqəliliyi mətni yaradan və qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Kommunikantlar mətnin tamlığı və əlaqəliliyi ilə bağlı xətalara kommunikasiya şəraiti onların nəzarəti altında olduqda kəskin hiss etməzlər. Mətnlə qeyri-mətn arasında fərqli baxımdan formal təriflə müəyyənləşmir.

Dissertasiyanın **“Leksik təkrarların mətnyaratma funksiyaları”** adlanan II fəslində təkrarlar kohezianın reallaşmasında əsas vasitələrdən biri kimi nəzərdən keçirilir, anaforik və epiforik münasibətlərin yaranma-

sında leksik təkrarların rolu müəyyənləşdirilir, leksik təkrarların növləri təhlil edilir. Prof. K. Abdullayevin yazdığı kimi, struktur planda mətnyaradıcı amil kimi təkrarı xüsusi qeyd etmək lazımdır.¹ Məlum olduğu kimi, mürəkkəb sintaktik bütövün qurulmasında təkrarlar möhkəm sistemə malik olur. Son illər linqvistik ədəbiyyatda təkrar olunan komponentlərin tədqiqi daha çox onların mətnyaratmanın zahiri tərəfi kimi formal təsvirinə və daxili kompozisiyanın təşkilindəki rolunu öyrənməyə istiqamətlənmişdir. Eyni zamanda kompozisiyanın tematik cəhətlərinə, onun semantik təşkilinə də diqqət artmışdır. Leytmotivin əsasında aparıcı sözlər durur. Aparıcı sözlərin – söz-temaların yaranma mexanizmi belə izah edilir: Belə leksemlərin mətnin leytmotivi kimi inkişafının linqvistik əsası leksik təkrarlardır. Lakin bəzi hallarda bu təkrarlar qrammatik təkrarlarla gücləndirilir. Ayrı-ayrı leksik vahidlərin semantikasının vahid kompozisiya-süjet məzmununa salınması tədricən baş verir. Bu zaman leksik vahidlər funksional çevrilməyə məruz qalır. Onlar cümlənin semantik nüvəsindən tematik mərkəzinə, yaxud mətnin əhəmiyyətli kompozisiya-süjet seqmentlərinin söz-temasına və beləliklə, bütün mətnin leytmotivinə çevrilir.²

Təkrarlardan istifadənin sosiopsixoloji motivizasiyasının təhlili göstərir ki, nitqdə onların yaranmasına danışanın emosional vəziyyətindən asılı olmayan obyektiv xarici amillər müəyyən təsir edir. Məsələn, elə hallar olur ki, dinləyici, yaxud müsahib ona göndərilən informasiyanı eşitmir, yaxud da başa düşmür. Bundan başqa, spontan düşüncə bir sıra hallarda inamsız şəkildə formalaşdığı və tam fəaliyyət göstərə bilmədiyindən onda qırıqlıq, fasilə yaranır, insan nitq prosesində fikirləşməli olur və nəticədə nitqdə təkrarlar təzahür edir. Düşüncəni müşayiət edən və onun ifadəsində özünü göstərən emosional (affekt) vəziyyət də təkrarların yaranmasında rol oynayan amillərdəndir. Nitqdə düşüncə sanki emosional pulsasiyaların sayı qədər təkrar olunur. Məsələn, qəzəbli, hiddətli şəkildə imtina prosesi aşağıdakı cümlə formasında ifadə oluna bilər: *“Well? Well go and play... No, no never can it be”*. Buradakı cümlə strukturuna daxil olmayan nidalar və *no* inkar hissəciyi təkrar zamanı yanaşdıqları strukturun emosionallığını gücləndirmişdir. Bu əmr cümləsində də təkrar ondakı emosional tonu gücləndirməyə xidmət etmişdir: *“Speak? Father, speak to your little child”*. Bir sıra hallarda cümlənin təkrarlanan üzvləri təkrar zamanı əlavə sözlərlə

---

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, s.111.

² Е.А.Гончарова. Роль лексических единиц в создании композиционно-сюжетного единства текста // Лексика и текст. Калинин, 1983, с.24

əlaqələndikdə bu sözlərdə emosional-ekspressiv çalar yaranır: “*Love! Sweet love! Was thought crime*”.

Leksik təkrarlar leksik vahid səviyyəsində olan təkrarlardır. Bu təkrarlar cümlə və ondan böyük vahidlər çərçivəsində yaranır. Bundan başqa, təkrarlar onların hansı mətn vahidinin tərkibində işlənməsinə görə də qruplaşdırılır. Ən kiçik mətn cümlədir. Bu baxımdan cümlə daxilində işlənən leksik təkrarların sadə təkrarlar adlandırılması özünü doğruldur. Mətnyaradıcı leksik-qrammatik vasitələr sırasında leksik əlaqəlilik kimi ənənəvi formal-struktur amilini qeyd edən A.Məmmədov leksik əlaqənin mətnədə anafirik və kataforik münasibətlərin, eləcə də yeni-köhnə informasiya qarşılıqlı kimi hadisələrin mətnyaradıcı potensiallarını üzə çıxardığını göstərir.¹ Mətnyaratma vasitəsi kimi leksik təkrarların iki növünün – sadə və cümlədən böyük mətn vahidi daxilində işlənən təkrarların – anafora və kataforanın əhəmiyyəti böyükdür.

Sadə leksik təkrarların ən çox yayılmış növü eyni leksik vahidlərin cümlə daxilində təkrar işlənməsidir. Bu təkrar tipinin mətnin hansı dildə olması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mətnyaratma vasitəsi kimi bu cür təkrarın əsas funksiyası təkrarlanan sözün verilmiş kontekstdə ifadə etdiyi mənanı gücləndirmək, məntiqi vurğunu həmin sözün üzərinə cəmləmək, emosional çaları artırmaqla yanaşı, təkrarlanan sözün bütün mətndəki rolunu diqqət mərkəzinə çəkmək, diqqəti onun ətrafında cəmləşən informasiyaların toplusuna yönəltməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə leksik təkrarlar şeirlərdə daha çox istifadə olunur. Məsələn, R.L.Stivensonun “Mənim xəzinəm” (“My Treasures”) şeirində *nursie* “dayə” sözü bir misrada iki dəfə təkrar olunmuşdur. Bu misra ayrılıqda bitkin məna verir. Lakin həmin misra özündən əvvəlki misralar ilə bağlıdır: *Of a branch of a plane, with a knife of my own, It was **nursie** who made it, and **nursie** alone!*

Poetik mətnədə təkrar üç funksiya yerinə yetirir: 1) mətnin “poetik tonunu” formalaşdırır; 2) mənanın kombinator artımını yaratmaq üçün mətnin strukturunu təşkil edir; 3) mətnin ekspressiv güclənməyə xidmət edir. Mətnədə təkrarlar üslubu formalaşdırmaq xüsusiyyəti daşıyır. Təkrarlar mətn vahidləri daxilində işlənməklə bu vahidləri semantik planda bir-birinə bağlayır. Poetik əsərdə təkrarın iki xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Birinci xüsusiyyət təkrarın özünün aktuallaşması, ikincisi isə təkrarın dəyişən elementləri aktuallaşdırmasıdır.

---

¹Məmmədov A. Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, s.54-55.

Təkrarların mətnyaratmada hansı tezlik və ardıcılıqla işlənməsində də fərqlər vardır. Məsələn, *Father, father where are you going, Never, never can it be* nümunəsindəki təkrarlar kontakt leksik təkrarlardır. Onları intensivləşdirici, gücləndirici təkrarlar da adlandırmaq olar. Belə təkrarlar poetik ton əsasında formalaşır.

Məlumdur ki, poetik üslubun əsasında identik mövqələrdə işlədilən identik formalar durur. P.Qirolu bu fikrin qafiyə ilə bağlı özünü doğrultduğunu qeyd edir.¹ Bununla yanaşı, poetik üslubda təkrarların, epiforanın işlənməsi mənzərəni bir qədər dəyişir, çünki qafiyədə şeirin misralarının sonundakı sözlərin həmahəngliyi, oxşarlığı, forma uyarlığı əsasdır. Məsələn, *Əql yar olsaydı, tərki-eşqivar etməzmidim? İxtiyar olsaydı, rahat ixtiyar etməzmidim?* (Füzulü) Bu nümunədə feli təkrar epifora yaradır. Qəzəlin qafiyəsinin əsasında isə *yar* və *ixtiyar* sözləri durur. Şeirin *qərar etməzmidim, aşikar etməzmidim, əzmi-diyar etməzmidim, şüar etməzmidim, güzər etməzmidim, seyri-laləzar etməzdim* birləşmələri əsasında yaranmış sonrakı qafiyələrində *etməzmidim* feli təkrardır. Birinci iki misradakı feli təkrar epiforadır. Sonrakı misralarda isə feli təkrar distant təkrar olmaqla həm eksplisit, həm də implisit şəkildə təzahür edir.

Poetik əsərdə təkrarın iki xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Birinci xüsusiyyət təkrarın özünün aktuallaşması, ikincisi isə təkrarın dəyişən elementlərinin aktuallaşdırmasıdır. Bu iki xüsusiyyətdən hansının təzahür etməsindən asılı olmayaraq onlar mövqeli aktuallaşma adlanır.

Leksik təkrarların daha bir növü sıfır leksik təkrarı və ya elliptik təkrardır. Mətnə sıfır leksik təkrarlar çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütövdən fərqli şəkildə təzahür edir, çünki sıfır leksik təkrarlar mətnin ilk komponentindən dərhal sonra da işlənə bilər:

Kəblə Həsən bazardan bir gırvənkə ət alıb evə gəldi. Arvadına tapşırırdı ki, abgüşt bişirsin (C.Məmmədquluzadə); *Müdür cənabları bu gün işə gecikmişdi. Gələn kimi tapşırırdı ki, kitabları yığıb göndərsinlər* Tiflisə (C.Məmmədquluzadə).

Bu misallarda ikikomponentli mətnlərin əvvəlki cümlələrindəki leksik vahidlər (*Kəblə Həsən, müdir cənabları*) ikinci komponentlərdə eksplisit şəkildə iştirak etməsələr də, onların yeri hiss olunur və lazım gəldikdə bərpa oluna bilər.

---

¹ П.Гиро. Разделы и направления стилистики и их проблематика // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1980, с.62-63.

Dissertasiyada ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında leksik təkrarların müxtəlif növləri geniş təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın “**Sintaktik təkrarların mətnyaratma funksiyaları**” adlanan III fəslı üç bölmədən ibarətdır. Burada ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sintaktik təkrarların növləri müəyyənləşdirilir, sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarların mətnyaratmada iştirakı təhlil edilir, sintaktik paralelizmin mətnyaratma xüsusiyyətləri şərh edilir.

Sadə təkrarlar iki sözdən ibarət söz birləşməsi şəklində reallaşır. Söz birləşməsi sintaktik vahid olduğundan onun və ondan böyük vahidlərin təkrarı da sintaktik təkrar kimi qəbul olunmalıdır. Ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi istisna olunmaqla, dilçilik tədqiqatlarında bütün təkrar tipləri qrammatik hadisə sayılır. Lakin dissertasiyada bu məsələyə fərqli yanaşma nümayiş etdirilir

Sintaktik-konstruktiv və digər təkrar növünə aidliyindən asılı olmaya-raq sintaktik təkrarların mətndə işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyildir. Təkrar növləri mətnyaratma funksiyasına malikdir və onlar həm də üslubi vasitə funksiyasını yerinə yetirir. İngilis və Azərbaycan dillərində təkrarların müəyyən qismi adi leksik təkrarlardan fərqlənir və sintaktik təkrarlar kimi mətndə işlənir. Məsələn, *Daim məni təhqir edərək, əyləniyorsan... Həp söyləniyor, söyləniyor, söyləniyorsan...* (Hüseyn Cavid) nümunəsində ikinci misrada eyni fel təkrarlanmışdır. Burada felin qrammatik formalarında oxşarlıq göz qabağındadır: *söyləniyor, söyləniyor, söyləniyorsan*. Üçüncü formada *-san* şəkilçisi birinci iki təkrarla müqayisədə artıqdır. Lakin bu artıqlıq formal xarakter daşıyır. Əslində isə *-san* şəkilçisi birinci iki təkrara da aiddir. Azərbaycan dilinin qrammatik normaları onun əvvəlki iki felə artırılmamasına imkan verir. *-san* şəkilçisi bu söz-formalarda implisit şəkildə iştirak edir.

İngilis dilində də sintaktik təkrarların müxtəlif növləri vardır. İngilis mətnlərində eyni, eləcə də oxşar sintaktik konstruksiyaların təkrarından geniş istifadə edilir. C.Selincerin “Teddi” hekayəsindəki təkrarlar buna nümunə ola bilər: *I'll exquisite day you, buddy, if you don't get down off that bag this minute. And I mean it,” Mr. McArdle said. He was speaking from the inside twin bed... He was lying supine, in just the trousers of his pajamas, a lighted cigarette in his right hand ... Without raising his body, he reached out a nude, inflamed-pink, right arm and flicked his ashes in the general direction of the night table.*

... He turned his head to the right again, toward Teddy, looking for trouble. “C'mon,” he said. “What the hell do you think I'm talking for? My

health? *Get down off there, please*'.

Verilmiş nümunədə müxtəlif sintaktik təkrarlardan istifadə olunmuşdur. Burada *get down off* sintaktik konstruksiya tam şəkildə təkrarlanmışdır. Bu konstruksiya mətnin birinci hissəsində xüsusilə çox təkrarlanmışdır. Sonrakı təkrarlarda isə müəyyən fərqlər özünü göstərir: *get down off that bag this minute; get down off there, please*. Birinci birləşmədə söhbət çantanın üstündən düşməkdən gedirsə, ikincidə bu söz işlədilmir və anaforik təkrardan istifadə olunur. **Bag** “çanta” sözü əvəzinə onun substitutundan istifadə edilir. Başqa bir yerdə isə onun əvəzinə *gladstone* sözündən istifadə olunur.

Komponentlərin sayına görə ən kiçik sintaktik vahid söz birləşməsidir. Məlumdur ki, əsas tərəfin – tabe edən sözün nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələri üç növə ayrılır: ismi birləşmələr, feli birləşmələr, zərf birləşmələri.

Bu birləşmələrin hər biri sintaktik konstruksiyaadır. Belə konstruksiyaların mətn daxilində təkrarlanması müvafiq birləşməyə uyğun sintaktik təkrarı göstərir. Məsələn, *Nonetheless, he was well within hearing of his father's voice --his father's voice, that is, most singularly* cümləsində *his father's voice* ismi birləşməsinin təkrar edilmişdir.

Sintaktik təkrarların digər bir növü söz birləşməsindən böyük vahid olan predikativ birləşmələrin təkrarıdır. Predikativ birləşmələrə predikativlik xasdır. Ona görə də həmin birləşmələri söz birləşmələrindən ayırmaq və onlara fərqli sintaktik, konstruksiya kimi baxmaq lazımdır. Bunu aşağıdakı nümunə də təsdiq edir:

Eyvah, ölümlər *rəqs ediyor*, iştə, fəlakət!

Vasif belə, Xavər belə *rəqs etmədə*... heyrət!

Hətta, bu üfüqlərdə sönən qanlı günəş də,

Həp rəqs edərək qeyb oluyor, seyr edin, iştə!.. (Hüseyn Cavid).

Bu nümunədə predikativ birləşmə təkrarlanmışdır. Burada *rəqs etmək* feli əsasında düzəlmiş müxtəlif predikativ birləşmələrdən istifadə edilmişdir: *rəqs etmədə, rəqs ediyor*. *Rəqs etmədə* birləşməsi ayrılıqda predikativ birləşmə deyildir. Lakin bu kontekstdə xəbər şəkilçisinin buraxılması aydın görünür.

İngilis dilində də oxşar cəhətlər müşahidə edilir. Lakin bu dilin normalarından irəli gələn bəzi xüsusiyyətlər ingilis və Azərbaycan dillərində istifadə olunan sintaktik təkrarların fərqli cəhətlərini də aşkara çıxarmağa imkan verir. Müq. et:

*Sweet and low, sweet and low,
Wind of the western sea,
Low, low, breath and blow,
Wind of the western sea!*

Over the rolling waters go,
Come from the dying room and **blow**,
Blow him again to me;

While **my little one**, while **my pretty one sleeps**. (A.Tennyson)

Təkrar nitq fiquru olub faktual informasiyaya heç bir yeni şey əlavə etmir. Lakin ekspressiv-üslubi vasitə kimi, təkrar mətnin məzmununun daha dərinədə gizlənmiş qatlarına aydınlıq gətirməkdə oxucuya və ya adresata kömək edir. Mətnin tam təkrarlanmayan hissələrində üst-üstə düşən elementlərin və cəhətlərin sayı çox olduqca, diferensiallaşdırıcı elementin semantik fəallığı da bir o qədər yüksək olur. Sintaktik təkrar sadə leksik təkrarla müqayisədə üst-üstə düşən, yəni təkrarlanan elementlərin sayına görə fərqlənir. Sadə sintaktik təkrar iki elementdən ibarət olur, başqa sözlə, sadə sintaktik birləşməni biz iki tammənəli sözün birləşməsi kimi qəbul edirik. Adi leksik təkrarda isə bir element olur, yəni bir söz təkrarlanır: **Low, low, breath and blow** sintaktik konstruksiyasında **low** sadə leksik təkrardır. Burada bir leksik vahid təkrarlanmışdır.

Father will come to his babe in the nest

Silver sails all out of the West,

Under the **silver** moon

mətnində də **silver** sözü sadə leksik təkrardır və eyni sözün təkrarlanması ilə əmələ gəlmişdir. Mahnıdan götürülmüş

Silently closing the bedroom door **Leaving a note**,

Leaving a note, that **she** hoped would say more

Quietly turning the backdoor key

Stepping outside **She** is free

nümunəsində isə **leaving a note** birləşməsi sadə sintaktik təkrardır və iki sözdən ibarətdir.

Sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarlar mətnin ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqələrin yaradılmasında və beləliklə, mətnyaratma prosesində xüsusi rol oynayır. Mətn müxtəlif mikrokontekstlərdən, müxtəlif mikrotemalardan ibarət ola bilər. Bəzən mikrotemaların açılması, aydınlaşdırılması üçün sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarlardan istifadə edilir.

Sintaktik təkrarların mətnyaratma xüsusiyyətlərinin yalnız sintaktik konstruksiyanın elementlərinin tam üst-üstə düşməsi əsasında tədqiqi bir

çox məsələlərin açılmasına imkan vermir. Bu məsələlər mətnə bir tam kimi baxılmasından, mətnə əlaqələrin müxtəlif növlərinin olmasından, bu və ya digər sintaktik konstruksiyanın onun ifadə etdiyi birbaşa mənadan başqa, mətnin ümumi məzmununun açılmasındakı rolundan, habelə məzmunun daha dərin qatlarındakı semantik əlaqələrdən, mətnə sətiraltı mənaların mövcudluğundan irəli gəlir. Digər tərəfdən, mətnə işlənən sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarları qeyd almaq, sintaktik konstruksiyaları mətn dilçiliyi aspektində deyil, təsviri linqvistik aspektdən araşdırmaq, konkret mətnə sintaktik təkrarların statistik göstəricilərini aşkara çıxarmaq, sadə sintaktik təkrarların tərəflərini nitq hissələrinə görə qruplaşdırmaq, mürəkkəb sintaktik təkrarların neçə elementdən ibarət olmasını göstərmək, sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarda işlənən köməkçi sözləri, ingilis dilində həm də sözlükləri müəyyənləşdirmək, sintaktik konstruksiyaların tərəfləri arasındakı əlaqələri göstərmək, bu əlaqələri yaradan qrammatik vasitələri üzə çıxarmaq, əlbəttə, mətn dilçiliyinin sərhədlərindən kənara çıxır. Fikrimizi bir qədər də aydınlaşdırmaq.

a) *I gave her the camera*; b) *“You gave her the camera” he said*; c) *“I want that camera, Teddy. You hear me? I want you to get down off that bag this minute, and I want that camera back in this room in five minutes* cümlələrində müxtəlif sintaktik təkrarlar vardır. *I gave her the camera* və *You gave her the camera* cümlələri bir-birindən yalnız şəxs əvəzliliklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədə *I*, ikinci cümlədə isə *You* əvəzliyi işlənmişdir. Təkrarlanan *gave her the camera* sintaktik konstruksiyasında dörd söz vardır. Onlardan biri köməkçi söz – *the* müəyyənlik bildirən artiklidir. *Camera* isim, *her* əvəzlik, *gave* isə *give* felinin keçmiş zaman formasıdır. Birləşmə özü isə feli birləşmədir və “fel+ əvəzlik+ artikl+isim” modeli üzrə formalaşmışdır. Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrin qrammatik quruluşu tam eyni deyildir. Birinci nümunədə *I* əvəzliyi, ikinci nümunədə isə *you* əvəzliyi işlənmişdir. Lakin qrammatik konstruksiya eynidir. Bu, sintaktik paralelizmdir. Burada sintaktik paralelizmdən müəllif əsas diqqəti qabarıq vermək istədiyi məsələyə cəlb etmək məqsədilə istifadə etmişdir. Ümumi məzmun, hadisələrin ardıcılığı, cümlələrin struktur eyniliyi müəllifin bu məqsədinin həyata keçməsinə yardım edir.

Paralelizmin bütün növləri qeyd edilmiş şərtlərə cavab verir. Belə paralelizmlər mətn yaradıcılığında istifadə olunur və onlara tam mətnlərdə rast gəlmək mümkündür.

Sintaktik paralelizmlər müxtəlif sistemə malik dillərdə əsasən eyni xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Lakin dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri

sintaktik paralelizmlərdə də müəyyən özünəməxsus cəhətlərin olmasına imkan verir. Sintaktik paralelizm bütün dillərdə mətnin əlaqələndirilmə vasitəsi rolunu oynayır.

Sintaktik paralelizmlər həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində işlənir. Poetik nümunələrdə ritmin bölünməsi, qafiyələrin bir-birinə nəzərə alınaraq müxtəlif mövqələrdə yerləşdirilməsi baxımından paralelizmin fərqli növləri vardır. “Ritmik-semantik paralelizmin təhlili üçün **sezura** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sezura şeər sətirinin ortasında daimi bölücü sözdür. Həmin söz sətiri iki hissəyə bölür və bu iki hissə arasındakı rabitə adətən özünü doğruldur”.¹ Məsələn:

**Gave thee life & bid thee feed,
By the stream & o’er the mead;
He is meek & he is mild,
He became a little child:
I a child & thou a lamb**

Sintaktik paralelizmdən istifadə olunmuş bu nümunədə sezura mövqeyində *and* bağlayıcısı işlədilmişdir. Burada sintaktik paralelizm tamdır, oxşar komponentlərin sayı eynidir. Leksik təkrarlar və yaxınmənalı sözlərin təkrarı sintaktik paralelizmi daha da gücləndirir. Bu tipli sintaktik paralelizmlər Azərbaycan dili mətnlərində də istifadə olunur.

Sezura ritmik-semantik paralelizm kimi qəbul olunsa da, paralel vahidlərin nəzmdə bölgüsündə də oxşar hal müşahidə edilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə onları təşkil edən cümlələri bir-birindən ayıran bağlayıcılar eyni funksiyanı yerinə yetirir. Bəzən paralel sintaktik vahidlər bir-birindən intonasiya ilə, yazıda isə vergüllə ayrılır. Məsələn, *Oho var dağa mindirər, oho var dağdan endirər* (Atalar sözü).

Sintaktik paralelizmin mətnə daxil edilməsi müxtəlif şəkildə baş verir. Bəzən mətnə birbaşa daxil edilən sintaktik paralelizmlər öz yerini birinci komponentdən əvvəl işlənmiş referensial vasitələrin köməyi ilə tutur: *Came frightful days of snow and rain. He did not know **when he made camp, when he broke camp.** He travelled in the night as much as in the day.* Burada paralelizm birinci komponentdən əvvəl gələn *he did not know* referensial vasitəsi ilə daxil edilmişdir.

İkikomponentli natamam sintaktik paralelizmdə birinci komponent subyektə görə genişləndirilir. Bu, iki subyekt arasındakı münasibəti aydın-

---

¹ М.М.Бахтин. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. М., 1986, с.69.

laşdırmağa xidmət edir. Resipient sintaktik paralelizmin ikinci komponentində adları çəkilməmiş subyektlərin birinci komponentdəki subyektlərə münasibəti haqqında müəyyən nəticələr çıxara bilər. Lakin bu nəticə kontekstdəki əlaqələr fəvqündə tamamlanmışdır. Anbarda qalacaq şəxslərin evdə qalan şəxslərlə hansı əlaqəyə malikliyi bu kontekstdə aydınlaşmasa da, ona müəyyən gizli işarə vardır. Buna oxşar mənzərə yaradan başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək:

In the daytime I played with my companions in the garden, and in the evening I led the dance in the Great Hall.

Bu nümunədə sintaktik paralelizmin birinci komponentində obyekt və onun təyini verilir, ikinci komponentdə isə obyekt yoxdur. Birinci komponent obyektə görə genişləndirilmişdir. İkinci komponentin tərkibini assosiativ genişləndirmək mümkün deyil, çünki deyim tərzində obyektə bərpə etməyə yol vermir.

Natamam paralelizmdə komponentlərin birində bu elementlərin sayı çox, digərində isə az olur. *“But she thought, how many tears? Oh God, how many tears have there been? How much unhappiness and despair and exhaustion and anger and loneliness and misunderstanding? ...”* (Hill S. “In the Springtime of the Year”).

Natamam paralelizmi doğuran yalnız komponentlərin tərkib müxtəlifliyi deyildir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində qrammatik baxımından sözdəyişdirici ünsürlər çox deyildir. Bu dildə sözdəyişdirici şəkilçilər, demək olar ki, istifadə olunmur. Ona görə də sintaktik paralelizmdə dəyişmə əsasən sözlərin sayına görə baş verir. Bəzi hallarda isə sözlərin öz qrammatik funksiyalarını dəyişməsi bu dildə özünü sintaktik paralelizm şərtinin pozulması kimi göstərir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatda əldə edilmiş elmi qənaətlər təqdim olunmuşdur:

1. Ayrı-ayrı funksional üslublara mənsub olan mətnlər vahid sosial məqsədli kommunikativ-praqmatik mətn tipləridir. Ona görə də funksional üslublərin praqmatik tipologiyasında xüsusi mətn tipləri fəaliyyət göstərir. Mətnlərin müxtəlif tiplərə bölünməsinə xarici meyarlar – real kommunikasiya amilləri ön plana çəkilir, mətn növü isə nitq kontekstində tipikləşən dinamik vahidlər məcmusu kimi başa düşülür.

2. Bədii mətnlərdə koheziyanın öyrənilməsi zamanı leksik və sintaktik təkrarlar fərqləndirilməlidir. Cümlə daxilində işlənən leksik təkrarların sadə təkrarlar adlandırılması özünü doğruldur. Belə təkrar vahidi sonrakı cümlədə, cümlədən böyük vahiddə, abzasda da qeydə alınarsa, onda belə

təkrar nəticəsində yaranan koheziya ikili səciyyə daşıyır. Cümlə daxilindəki leksik təkrarları yaradan sözlər müxtəlif şəkildə yerləşir, leksik təkrar onun semantik nüvəsini üzə çıxarır və cümlədə intonasiya fərqlərini şərtləndirir.

Belə yerləşmədən asılı olaraq təkrarın iki növünü ayırmaq mümkündür: kontakt və distant təkrarlar. Kontakt təkrar zamanı təkrarlanan vahidlər bilavasitə bir-birinin ardınca işlənir. Distant təkrarda təkrarlanan vahidlər arasına başqa vahidlər daxil olur.

3. Müxtəlif sistemli dillərdə özünü universal kimi göstərən leksik təkrarların semantik və ya sinonim təkrarlar növü də vardır. Təkrarların konfigurasiyası, onların kontekstə qoşulma xüsusiyyətlərinin təyini mətnin təkrarlanan komponentlərinin kompozisiya rolunu təsvir etməyə imkan yaradır. Bu da onların həm kompozisiya-tematik funksiyasını, həm də dominantların yaranmasını əhatə edir.

4. Poetik əsərdə təkrarın iki xüsusiyyəti qabarıq nəzərə çarpır. Birinci xüsusiyyət təkrarın özünün aktuallaşması, ikincisi isə təkrarın dəyişən elementləri aktuallaşdırmasıdır. Qeyd olunan iki xüsusiyyətdən hansının təzahür etməsindən asılı olmayaraq onlar mövqeli aktuallaşmadır.

5. Mətnyaratmada mətn vahidləri arasında əlaqənin yaradılması üçün semantik təkrarlardan istifadə olunur. Semantik təkrarların fərqləndirici cəhəti ondadır ki, müəllif respientə vermək istədiyi informasiyanın daha aydın dərk olunması, həmin informasiyanı əlaqələndirmə funksiyasının qurulması məqsədi ilə eyni leksik vasitələrin təkrarlanmasından deyil, sinonim, antonim sözlərin müəyyən yaxın ətrafda – çox zaman cümlədə və yanaşı cümlələrdə işlədilməsindən istifadə edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində sıfır təkrarlar müşahidə edilmir, çünki ingilis dilində cümlədə mübtədanın düşməsi qeyri-mümkündür; ona görə də ingilis dilində sonrakı cümlələrdə təkrarlanan söz mütləq əvəzliliklə ifadə olunur.

6. Sintaktik paralelizm bütün dillərdə mətnin əlaqələndirilmə vasitəsi rolunu oynayır. Bununla yanaşı, paralelizm müxtəlif i dillərdə müxtəlif özünəməxsus cəhətlər nümayiş etdirir.

7. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində sintaktik paralelizmdə komponentlərin məna cəhətdən tamlığı vacibdir. Mənanın ən sadə bitkinliyi subyekt-predikat münasibətini tələb edir. Ən sadə tərkibli sintaktik paralelizmin iki üzvünün hər birində iki ünsür (subyekt və predikat) olur. Nisbətən mürəkkəb sintaktik paralelizmdə üçelementlilik müşahidə edilir. Paralel strukturlarda məna subyekt-obyekt-predikat münasibəti əsasında formalaşır.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Təkrarların sosiopsixoloji motivizasiyası haqqında // Elm və cəmiyyət. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2007, № 1, S.3-5.

2. Mətni bağlayan vasitələr // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2007, № 6, S.8-10.

3. Роль порядка слов и актуального членения в создании текста // Хабарши. Вестник. Серия филологическая. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Алматы, 2011, № 4, С.132-134.

4. Mətn koheziasının növləri // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2008, № 4, S.193-198.

5. Mətnyaratmada anaforik münasibətlərin rolu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2009, № 1, S.12-16.

6. Sadə və mürəkkəb sintaktik təkrarların mətnyaratmada iştirakı // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, 2010, № 2, S.15-23.

7. Основные категории текста и отношения между ними // Вербальные коммуникативные технологии. Материалы международной научной конференции. Тбилиси, 2010, № 1, С.73-78.

8. Текстобразующие особенности синтаксического параллелизма // Современные тренды филологии: истоки и перспективы. Международная научно-теоретическая конференция. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Алматы, 2012, т.1, С.58-60.

9. Види синтаксических переводов (на основе материалов английского и азербайджанского языков) // Вісник Запорізького Національного Університету. Збірник наукових статей. Філологічні науки. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2013, №1, С.78-82.

**Повторы как средство образования художественного текста
в английском и азербайджанском языках**

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и библиографии. Целью диссертационной работы является исследование функций и роли повторов в создании художественного текста.

Во введении раскрывается актуальность темы, ее новизна теоретическая и практическая ценность, цель и задачи, методы исследования и структура работы.

Первая глава “Семантика текста и структурное формирование” посвящена исследованию текста и основных его функций; художественный текст здесь оценивается как коммуникативная форма речи, а также определяются прагматические и информативные разновидности текста.

Во второй главе, “Текстообразующие функции лексических повторов”, повторы рассматриваются, как один из важных способов образования когезии. Определяется роль лексических повторов в создании анафорических и эпифорических отношений. Также приводятся примеры использования повторов в социо-психологической мотивации что часто наблюдается в речи говорящего в зависимости от эмоционального состояния.

Третья глава - “Текстообразующие функции синтаксических повторов”, состоит из трех частей. В данной главе широко рассмотрены виды синтаксических повторов, участие простых и сложных синтаксических повторов в образовании текста, а также показывается разница между синтаксическими повторами и синтаксическими параллелизмами, и их особенности в обоих языках.

В заключении диссертационной работы представлены основные выводы и положения в результате типологического анализа повторов на материалах английского и азербайджанского языка.

**Reduplications as a way of forming a literary text
in English and Azerbaijan languages**

SUMMARY

The scientific thesis consists of the introduction, three chapters, conclusions and the list of applied literature.

The goal of the thesis is to investigate the functions and roles of reduplications in forming a fiction based on materials of English and Azerbaijan languages.

An introduction explains the topicality of the research, its novelty, theoretical and practical significance, the objects and goals, the research methods and the structure of the thesis.

The first chapter entitled “The semantics of the text and structural formation “examines the text and its main functions; a plain text is valued here like the communicative form of speech, and also pragmatic informative types of text are defined.

The second chapter named “Text forming functions of lexical repetitions” appreciate the reduplications as one of the main ways In forming a text. The roles of reduplications in forming the anaphoric and epiphoric relations are widely identified. Also the usage of reduplications in socio-psychological motivation that is mainly noticed in oral speech under the influence of emotional state of a speaker is discussed.

The third chapter named “Text forming function of syntactical reduplications ” consists of three parts. This chapter deals with the types of syntactical repetitions, the role of common and compound reduplications in forming a text. Also the role of syntactical parallelism in forming a text and their types are identified.

The main position and conclusions made as a result of typological analysis of reduplications based on materials of English and Azerbaijan languages are presented in conclusion of the thesis.

Çapa imzalanıb: 28.11.2013.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ГЮЛЬМАР ФАХРАДДИН ГЫЗЫ ИСРАФИЛОВА

**ПОВТОРЫ КАК СРЕДСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В АНГЛИЙСКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2013